Notiser

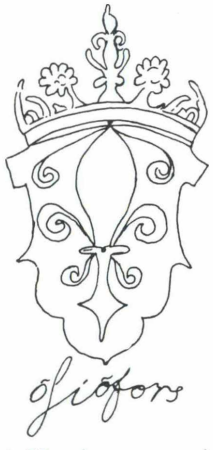
Ösjöfors handpappersbruk

Djupt inne i Smålandsskogen, ett par mil nordväst om Vimmerby, vid Stångåns källflöden, ligger Ösjöfors handpappersbruk. Från den slingrande vägen mellan Ventzelholm och Ydrefors leder en avtagsväg fram till en klunga grå timmerbyggnader. Denna oansenliga bruksmiljö utgör Sveriges och sannolikt Nordens enda handpappersbruk, som bevarats på ursprunglig plats, med inredning och utrustning i behåll.

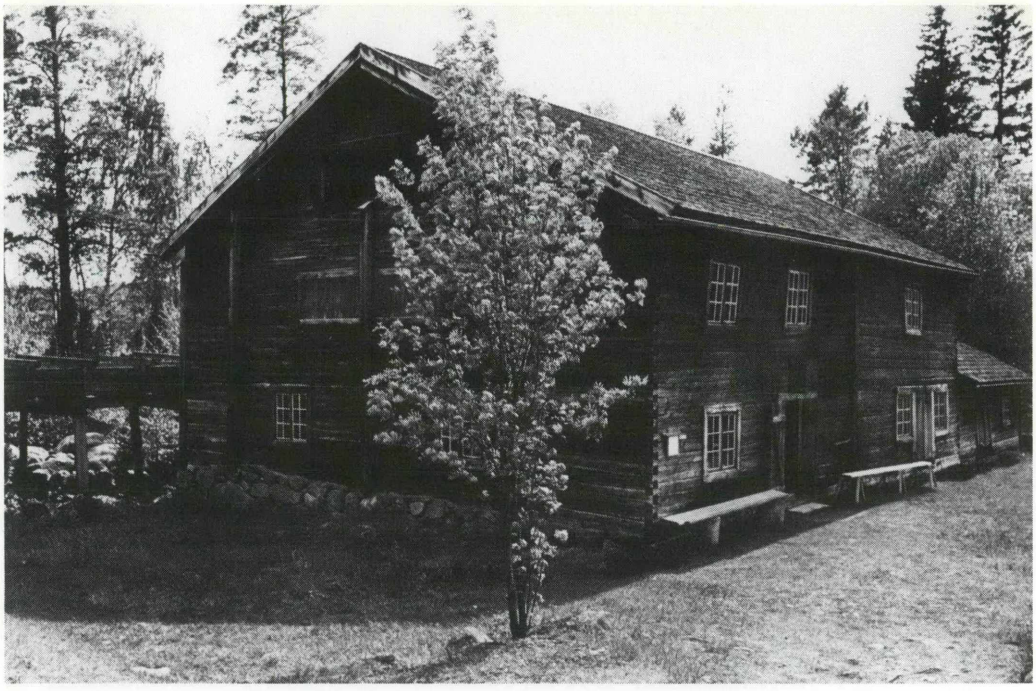
Konsten att göra papper har månghundraåriga anor i vårt land. De första papperskvarnarna anlades på 1500-talet. Den efterhand allt mer ökande efterfrågan på papper medförde att en mängd pappersbruk tillkom, särskilt from 1750-talet. I början av 1800-talet fanns 110 handpappersbruk i Sverige. Av dem låg över 50 i Småland. Många av dessa var familjeägda småbruk, som drevs i kombination med jordbruk. Avgörande för lokaliseringen var tillgång på vatten, både för driften och fabrikationen. Linne- och bomullslump, som då var pappersråvara, köptes av kringresande lumpsamlare. För pappersmakeriet svarade utbildade pappersmästare och gesäller, som vandrade mellan bruken.

De första pappersmaskinerna vid de svenska bruken installerades på 1830-talet. Några årtionden senare började maskintillverkning av papper "i långa banor" att dominera. Undan för undan konkurrerades de små handpappersbruken ut. Med de nya metoderna att slipa respektive koka trä till pappersmassa, som utvecklades under 1800-talets andra hälft, löstes den långvariga råvarubristen. Därmed var grunden lagd för den moderna, storskaliga och på skog baserade pappersindustrin, som snabbt växte fram i vårt land. Detta innebar slutet för handpappersepoken.

I början av 1900-talet var endast några få handbruk i drift i landet. Ett av de allra sista som höll ut var det lilla ålderdomliga familjeägda Ösjöfors, som lades ned 1926. Det hade då drivits sedan 1777, då det anlades av trumslagaren och bonden Lars Dristig som ett komplement till jordbruket. Därigenom kunde försörjningen tryggas för hans två yngsta söner. På 1780-talet flyttade Dristig in i en nyuppförd mangårdsbyggnad vid bruket, som snart också utökades med såg, mjölkvarn, loge, stall och andra uthus. Ösjöfors övertogs år 1800 av



1. Handpapper med detta vattenmärke tillverkas nu åter i Ösjöfors om somrarna.



2. Ösjöfors pappersbruk 1977. På Sveriges Tekniska Museum finns en välgjord modell av bruket utställd. Foto Kay Danielson, STM.

sonen Samuel, som innehade det till sin död 1841. Tillverkningen bestod vid denna tid av skrivpapper och kardus – ett slags omslagspapper. Som mest sysselsattes 9 man och producerades 25 ton papper om året. 1844 övertogs Ösjöfors av pappersmästaren Anders Bergholm från det närbelägna Mariedals pappersbruk. Familjen Bergholm drev sedan bruket i tre generationer fram till nedläggningen. Under Bergholmarnas tid sjönk tillverkningen successivt och endast enklare papperssorter som kardus, växtpresspapper, bokbindar- och förhydningspapp gjordes. De sista åren framställdes endast 2–5 ton om året.

Samma år Ösjöfors bruk lades ned, köptes det av AB Brusafors-Hällefors och skänktes av dess chef Fredrik Esmarch med inventarier till Tekniska Museet. Avsikten var från början att flytta bruket till Skansen i Stockholm. Av ekonomiska skäl förverkligades, som väl var, inte de planerna. Bristande resurser medförde också att byggnaderna förföll. Sedan papperskunnigt folk från Tumba bruk år 1964 besökt bruket togs frågan om dess framtid upp. Genom anslag från flera håll, bl a AMS och lokala intressenter, kunde en renovering genomföras 1965. Sedan dess har Ösjöfors drivits som museum. Rumskulla Hembygdsförening har haft ansvaret för verksamheten fram till 1984, då Stiftelsen Ösjöfors Handpappersbruk bildades. I den ingår Sveriges Tekniska Museum, Vimmerby kommun, Svenska Cellulosa- och Pappersbruksföreningen och MoDo Silverdalen.

Sedan 1985 är en tillsyningsman anställd för att sköta bruket och hålla det öppet för besök sommartid. Då lever pappersmakeriet där åter upp. Guider, som lärt sig det gamla hantverket vid Tumba bruks museum, formar då ark för hand, visar runt och berättar om Ösjöfors. Här får man en levande inblick i hur arbetsförhållandena och den industriella standarden tedde sig under 1700-talet, eftersom bruket under de 150 år det var i verksamhet endast synes ha förändrats obetydligt ifråga om byggnader och utrustning – så gott som allt är tillverkat av trä. Den enda maskinen är en valskista (holländare), också den av trä, där lumpen, som först rensats och hackats för hand, blandades med vatten och skars till pappersmassa av en knivförsedd vals. Denna drevs genom sinnrika trähjulstransmissioner av överfallshjulet vid Stångån. (Holländaren var en nyhet från 1600-talets Holland och infördes till Sverige på 1730-talet.) Alla övriga arbetsmoment gjordes för hand – formning av papperet vid kypen, guskning, läggning av arken mellan yllefiltar, pressning, torkning, sortering och packning. Allt detta kan man följa och känna igen från bilder av pappersbruk i Europa på 1400–1500-talen.

I mangårdsbyggnaden finns en liten utställning om papperstillverkning. Där kan man också se den unika dokumentärfilm av tillverkningen i Ösjöfors, som upptogs 1922 på framsynt initiativ av Torsten Althin.

Under 1986/87 har bruket åter genomgått en välbehövlig upprustning tack vare anslag från AMS. Bl a har strömfåran rensats för att undvika fortsatta översvämningar och isbildningar i pappersbruket vintertid. Vattenhjulet har nytillverkats med det gamla som förlaga. På både bruket och mangårdsbyggnaden har grunder, syllstockar och fönstersnickerier pietetsfullt åtgärdats. Även kypen och torrpressen i bruket har renoverats. Om sökta medel för nästkommande år beviljas kommer bl a trärännan till vattenhjulet att återuppbyggas. Med bidrag från Statens Kulturråd kommer inom den närmaste tiden också kompletteringar av pappersformar och andra redskap att kunna göras, så att flera tillverkningsmoment kan demonstreras. Därmed har ännu några steg tagits för att bevara den sällsynta bruksmiljön för framtiden och hålla museet och pappersmakeriet i Ösjöfors levande.

Helene Sjunnesson

Källor

Althin, Torsten, Terminologien vid Ösjöfors pappersbruk. *Svensk Papperstidning* 1926.

von Essen, Carl Gustaf och Ericson, Harry, Tillverkning av papper vid Ösjöfors gamla handpappersbruk. Broschyr. Vimmerby 1965. Särtryck ur *Årsboken Kalmar län* 1965.

Liljedahl, Gösta, Om Ösjöfors. *NPH-Nytt* Nr 2 1977.

Ett flertal tidningsartiklar i STM:s arkiv.